

Бұған 1957 жылы бір рет өзгерістер енгізілді. Сөйтіп, орыс графикасы негізіндегі қазақтың жаңа алфавиті мен орфографиясының жобасы СССР Ғылым академиясының Қазақстандағы филиалының қазақ тілі секторы С.А.Аманжоловтың басшылығымен жасалды да, ғалым авторлығымен 1940 жылы латын графикасымен емле ережелері жарық көрді. Емле ережесінің талқылауға ұсынылған ресми нұсқасы 1953 жылы газет бетіне жарияланды. 1957 жылы үкіметтің арнайы қаулысымен қабылданғанға дейін аталған жоба қалың жұртшылықтың талқысына түсті. Пікірталастар әсіресе “Қазақстан мұғалімі”, “Социалистік құрылыс” мерзімді баспасөздерінде үзбей басылып отырды. Мақалалар мен пікірталастардағы көзқарастарды саралай отырып, бірінші, кірме сөздер емлесіне қатысты мына пікірлер орыс жазуының ықпалынан шығып отырған дейміз:

- орыс сөздерін жазуда цитаталық принципті түбегейлі қолдану, оның ішінде әсіресе сол тілдің қосымшасын түсіріп жазбау: секунда (секунд емес), цитата (цитат емес), т.б.;
  - орыс тілі сөздеріне қазақ тілі қосымшаларын жалғауда ы, і әріптерінің дәнекерлігін орынсыз пайдаланбау; Мыс. фондқа, шрифтке, банкке;
  - бұрыннан дыбыстық жағынан игеріліп жазылған сөздерді, түпнұсқасына көшіріп жазу: ящик (жәшік емес), батист (бәтес емес), ботинки (бәтеңке емес), русь (орыс емес);
  - жіңішкелік белгісіне аяқталған сөзге тәуелдік жалғауының III жағын қосқанда, ь-белгісін түсірмей жазу: Мыс. роль-рольі, контроль-контрольі;
  - қосар дауыссызбен аяқталған орыс сөздеріне қосымша жалғағанда бір әріпті түсірмей жазу: класс-классқа, конгресс-конгресске;
  - орыс тілінен енген сөздің соңғы буыны жуан болса, жуан, жіңішке болса, жіңішке қосымша жалғау;
- II әрпі қолданылған кірме сөздерді белгілеу үшін х әрпін х арқылы жазу;
- миуа, қиуа сөздерін миуоа, қиоа деп орфограммалау;
  - орыс тілінен енген сөздерді бірыңғай түпнұсқа принципімен жазу сияқты пікірлер газет-журналдарда жарияланып тұрды.

Әдебиеттер:

1. Уәли Н. Графика. Орфография. Орфоэпия. — Алматы, 2018. – 250 б.
2. Аманжолов С. Новый казахский алфавит (на основе русской графики) и орфография (проект). — Алматы: Социалистік Қазақтан, № 180, 1939
3. Сыздықова Р. Емле және тыныс белгілері . – Алматы: Рауан, 1996.— 285 б.

№6 – сабақ

Тақырыбы: Жаңа әліп-биге сай жаңа емле

Мақсаты: Жаңа әліп-би бойынша емле ережелерін түсіндіру, мағлұмат беру.

Жоспар:

1. Дауысты дыбыс әріптерінің емлесі

2. Дауыссыз дыбыс әріптерінің емлесі

Латын әліпбиіне көшу жайлы алғашқы пікір акад. Ә.Қайдардың 1993 жылдың 24 қазанындағы “Ана тілі” газетінде жарияланған “Латын әліпбиінің болашағы зор” атты мақаласынан бастау алды. Ғалым қазақ жазуының жедел түрде орыс графикасына көшуінің мынадай себебін келтірді: “Түркия елінің ғалымы, профессор Тимур Қожаоғлу “Жаңа түсінік” га-зетіне (09.08.1991) былай деп жазады: “Кеңес үкіметі 1927 жылы КСРОдағы бүкіл түркі

халықтары қолданып келген араб жазуын латын алфавитімен ауыстырды. Бірақ Түркияда да 1928ж. латын алфавиті түрік жазуы болып қабылданғандықтан кеңес басшылары Анатолия түріктері мен Кеңес Одағындағы түркітілдес халықтардың мәдени байланысының арта түсуінен қауіптеніп, 1939-1940жж. кейін оларға міндетті түрде кирилл алфавитінің бір-бірінен парқы бар алты түрін қабылдатқызды”. Сол себеп-ті ғалым ендігі әліпби ауыстыру саясаттың араласуынсыз еркін таңдауда болатынын және ол “ұлтаралық, халықаралық, жалпы дүниежүзілік таралу деңгейі жоғары”, әрі “тілдік фактілерді” дәл таңбалаудың үлгісі ретінде ресми түрде халықаралық фонетикалық транскрипция болып қабылданған латын жазуы болу керектігін пайымдайды.

Әліпби ауыстыру туралы көзқарастар. Акад. Ә.Қайдардың бастамасы ғалымдар мен тілші қауым тарапынан қызу пікір-таластың, идеялардың түрткісі болды.

Бұл тақырыпта 1990-2013жж. арасында мерзімді баспасөз беттерінде 100-ден аса мақала жарық көрді. Мамандықтары мен жас ерекшеліктері, қызметі әртүрлі мақала авторларының көзқарастары мен ой-пікірлері де алуан түрлі. Оларды шартты түрде мынадай көзқарастарға топтауға болады.

Латын графикасына көшуді жақтайтын бағыт, олардың негізгі дәйектері: – латын әліпбиін қабылдау – компьютерлен-діру ағымына ілесу, халықаралық аренаға шығу, интернетті толыққанды пайдалану үшін; электронды пошта, телеграф қызметін кеңінен қолдану үшін; ортақ түркі жазуын қалыптастыру үшін; қазақ тілінің тілдік табиғатын қайтару немесе сақтау үшін; орыс тілінің фонетикалық, морфологиялық, синтаксистік, лексикалық деңгейдегі әсерінен құтылу үшін керек. Латын графикасына көшуге қарсы бағыт. Көне түркі жазуына қайта оралуды ұсынатын бағыт. Қазіргі жазуды реформалауды жақтайтын бағыт.

Академик Ә.Қайдар газет-журнал бетінде жарық көрген мақалалар тасқынын көріп, әліпби арқылы атағын шығарғысы келетіндердің де, әр қайсысы-ақ қазақ жазуының авторы болғысы келетіндердің ниетін сезініп, 1996 ж. саналы азаматтардың ұйымдастыруын, өзара бірігуін, президенттің ресми жарлығын сұраған (Қайдаров Ә. Қазаққа латын жазуы керек пе, жоқ па? // ЕҚ. 6.01.96) мақала жариялайды. “Бұл – түркі әлемі үшін ғасыр проблемасы. Бұл мәселе қай үкімет басшысының тұсында шешіледі? Програмистер мен лингвистер бір шешімге келу керек” дейді (Қайдар Ә. Жеті жыл жыр болған жазу жайында // ЕҚ. 16.06.00).

Негізінен, Ә. Қайдардың латын жазуына көшуді жақтаған ұсынысы түркі халықтарына ортақ әліпби, ортақ жазу жасау тілегінен туындаған еді. Сондықтан ғалым ұсынған қазақ-түрік әліпбиіндегі 34 таңбаның ішінде -j, c , f , v әріптері бар. Алайда Ортақ Анкара жобасындағы 34 әріптің екеуін – әзірбайжан, онын – өзбек, сегізін – түркімен жаңа латын әліпбилерінде пайдаланбады. Сөйтіп, түркі халықтарының жаңа әліпбиінде 8-ден 20-ға дейін әріп айырмашылығы болды (Алтай М. Латын таңбалары. Қазақ әліпби нұсқаларына сын АТ. 15.08.02).

Бұл ортақ түркі әліпбиі жасау мүмкіндігінің төмендегенін көрсетті. Латын графикасына өтуді жақтаушылардың пікірінде, әсіресе программист, экономист мамандардың пікірінде латын жазуы дүниежүзілік аренаға шығу үшін, халықтың компьютерлік сауатын арттыру үшін, техникалық прогреске ілесу үшін қажет деген көзқарас басым болды. Мысалы, Н.А. Айтқожин: “Ендігі жазу алдыңғы қатарлы технология, күрделі баспахана құрылғылары әртүрлі саладағы жоғарғы білікті мамандардың қатысуынсыз шешіле алмайды. Компьютердің стихиялы түрде таралып кетуі, ортақ стандарт шрифтің болмауы бұл мәселенің әлеуметтік-саяси мәні бар екенін байқатады, компьютердің басқыш-тетігі минутына 600-1000 таңбаға дейін салуға арналған, неге біз оны пайдаланбаймыз” деді. “Ни один из тюркоязычных алфавитов, основанных на кириллице не попал в перечень алфавитов, которое поддерживаются программным обеспечением современных компьютеров” деді тағы да автор (Айтхожин Н.А. Вопросы реформы казахского алфавита // Саясат. 1998. № 12).

Ал А. Мереке электронды пошта, пейджинг саласында қазақ әріптерінің жоқтығынан небір сорақы сөздер жазылады. Қазақ мәтіні үшін арнайы драйвер алып жүру керек. Интернетте Web-бет құру үшін, пейджермен хабарласуға, электронды сөздік, электронды тілмаш жасау үшін, сөзді автоматты түрде тасымалдау үшін, орфографиясын жасау үшін латын жазуы керек деді (Мереке А. Латиница объединит тюрков // Новое поколение 26.11.99).

А. Шәріпбаев қазақ әліпбиі компьютердің басқыш-тетігіндегі ағылшын әліпбиіне сәйкес болу керек, одан өзгертудің еш негізі жоқ; осы стандарт сақталынса ғана қазақ тілінің құрылымдық жүйесін саралауға, компьютерлік өңдеудің ыңғайлы жүйесін жасауға кез келген графикадағы мәтінді оқып, оны басқа графикаға көшіруге болады деді. Сонда компьютерлендіру дегеніміз орфографиялық, терминологиялық, фразеологиялық сөздік жасау, қазақ тілінің грамматикасын автоматты түрде оқыта алатын және қазақ тілін басқа тілге және кері аудару алатын про-грамма жасау болып табылады деді (Шәріпбаев А. Латынсыз, компьютерсіз көзіміз ашылмайды // ЕҚ. 27.12.00). Енді бір топ әліпби ауыстырудың қажеттілігі қазақ тілін орыс тілінің әсерінен қорғау, тілдің табиғи дамуын күшейту, қазақ тілін сақтау үшін керек деді (Исхан Б. Латын ғарпіне көшу тілімізді сақтау үшін керек. // Қазақстан 27.09.2001. Итқұлов Қ. Лажы келсе, латынға көшсек // Заң 31.07.96.). Себебі жазуын қабылдаған тілдік ортада өмір сүрген тілге тіл деформациясы-на ұшырау қаупі күштірек болады. Графикасын алу арқылы сол тілдің фонемаларын өз тіліміздің дыбыс жүйесіне теліп, термин қатарын көбейтеміз деп, өзге тілдің лексикалық қабатын көшіріп алып, тіке аударма, калька жасау арқылы сол тілдің сөз тіркес-ін, синтаксисін, сөйлем, мәтін құрау синтаксисін көшіріп алу арқылы бірте-бірте тілдің табиғи даму жолынан ауытқуымыз мүмкін. Өйткені қазір кез келген сөз бен мәтінге дейінгі бірліктер орыс тілі мен қазақ тілінде қатар айтылып, жазылуы міндет-ті болды. Және кез келген мәтін алдымен орыс тілінде түзіліп, сосын барып қазақ тіліне аударылатыны дәстүрге айналды. Әрі қазір Қазақстанда 7,5 млн. қазақ

(44,3%), 6 млн. орыс (35,3%) тұратынын (Исмағұлова А. История казахского языка. Алфавит. Поиск, 1998 №2. Серии Гум.) ескерсек, орыс тілінің әсері азая қоймайтынын байқаймыз.

Әдебиеттер:

1. Қазақ тіл білімінің мәселелері – Алматы: «Абзал-Ай» баспасы, 2018. – 368 б.
2. Қазақ емлесінің негізгі ережелері. Жоба. Алматы, 2018.-21 б.
3. Қалиев Б. Қазақ тілі орфографиялық сөздігінің 6-шы басылымы жөнінде/ Емле.kz

№7 дәріс

Тақырыбы: Әріптердің емлесі.

Мақсаты: Әріптердің емлесі туралы мәлімет беріп, түсініктерін кеңейту.

Жоспар:

1. Дауысты дыбыс әріптерінің емлесі
2. Дауыссыз дыбыс әріптерінің емлесі

Дауысты дыбыстар сөйлеу мүшелерінің бір-бірінен алшақ жатуы арқылы жасалады. Дауысты дыбыстардың басты ерекшеліктері мыналар:

- дауысты дыбыстар дауыс шымылдығының толық тербелімі арқылы жасалады (тербелмелі);

- дауысты дыбыстарды айтқанда ауа ауыз қуысында кедергіге ұшырамай шығады;
- дауысты дыбыстар буын құрайды.

Дауыссыз дыбыстар сөйлеу мүшелерінің бір-бірімен жуысуы немесе тоғысуы арқылы жасалады. Дауыссыз дыбыстардың басты ерекшеліктері мыналар:

- дауыссыз дыбыстар дауыс шымылдығының толымсыз тербелімі (дауыс шымылдығының тербеліссіз, жартылай тербелімі және мол тербелімі) арқылы жасалады (тербеліссіз немесе қатаң, тербеліңкі немесе ұяң, тербелімді немесе үнді);

- дауысты дыбыстарды айтқанда ауа ауыз қуысында кедергіге ұшырап шығады;
- дауыссыз дыбыстар буын құрай алмайды.

Қазақ тілінің әліпби тізімінің құрамына енген төл дыбыстарды әліпби дыбыстар деп атаймыз.

Қазақ тілінің дауысты дыбыстар жүйесі

Қазақ тілінде 9 әліпби дауысты дыбыс бар. Олар қолданымдағы әліпби құрамында былай таңбалаынады: А, Ә, Е, О, Ө, Ұ, Ү, Ы, І.

Қазақ тілі дауысты дыбыстары жалаң (монофтонг) және құранды (дифтонг) болып екіге бөлінеді. Бастан-аяқ біркелкі айтылатын дауысты дыбысты жалаң дауысты дыбыс деп атаймыз, олар: а, ә, ы, і, ұ, ү. Бір дыбыстан басталып, екінші дыбыспен аяқталатын дауысты дыбысты құранды дауысты дыбыс деп атаймыз, олар: о, ө, е.

Қазақ тілінің төл дауыссыз дыбыстарының жүйесі 17 дыбыстан құралады. Олар қолданымдағы әліпби арқылы былай таңбалаынады: Б, Ғ-Г, Д, Ж, З, Й, Қ-К, Л, М, Н, Ң, П, Р, С, Т, У(у), Ш. Дәстүр бойынша Қ-К, Ғ-Г дыбыстарының жасалым (жасалу орны) айырмашылықтарын ескеріп, жеке-жеке дауыссыздар деп есептеп келеді. Бұл жерде олардың бір дауыссыздың жуан/жіңішке үндесім варианты екендігі ескеріліп, керісінше, бір дауыссыз деп қарастырылып отыр.

Дауыссыз дыбыстар дауыстың (дауыс желбезегінің) қатысына қарай: қатаң (тербеліссіз), ұяң (тербеліңкі) және үнді (тербелімді) болып үш топқа бөлінеді.

Қазақ тілінің дауысты дыбыс әріптеріндегі ҚАЙШЫЛЫҚТАР:

Қазіргі зерттеушілердің көпшілігі И мен У-ды дауысты дыбыстардың қатарына қоспайды. С.Мырзабеков «... зерттеушілер мен оқулық авторларының көбісі, бұл екі